

‘Spreken met één stem’

Kritiek en sociabiliteit in de redactie van de *Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat, Geschied- en Letterkunde* (1834-1838)¹

JEROEN VAN ZANTEN

Nederland 1814-1840; de cultuur is vaak geschetst, en even vaak veroordeeld. Gelukkig komt aan deze veroordeling geleidelijk een eind. Met name kunst- en literatuurhistorici zetten zich in om de negatieve beeldvorming recht te zetten en de voor de periode zo kenmerkende gematigdheid begrijpelijk te maken. Tegenwoordig spreekt men – vaak met als doel om de term Biedermeier te vermijden – van een ‘gedomesticeerde verlichtingscultuur’.² Ondanks deze evenwichtige afweging van het overheersende levensgevoel kunnen de jaren 1814-1840 echter nog steeds niet als een grootse tijd gezien worden. Daarvoor kreeg de verbeelding een te gematigde en zachtmoedige invulling om ons nu nog op te winden. Niet de vrijheid of de pijn van het individu, maar een harmonieuze ontwikkeling van de natie koos men als thema, want, zoals Van der Palm benadrukte: ‘wat zou een maatschappij worden die louter uit genieën en grote geesten bestond? Oordeloos zou zij zijn, rusteloos, een slagveld van tegen elkaar strijdende ambitieuzen.’³

Dat in deze cultuur van gematigdheid en middelmaat de esthetiek ondergeschikt werd gemaakt aan ethische afwegingen is bekend. Ellen Krol heeft hier recentelijk in haar dissertatie over huiselijke poëzie opnieuw op gewezen. Zo benadrukt zij aan het eind van haar boek dat de populariteit van dit genre niet primair schuilde in de kracht van de verbeelding, maar juist in de politiek van het thema.⁴ Ook Toos Streng is in haar onderzoek naar kunst en literatuurbeschouwing tot de conclusie gekomen dat de beschouwingen overheerst werden door een politiek/ethisch wikkelen en wegen zonder dat men tot duidelijke standpunten kwam. Zij spreekt van een ‘opeenstapeling van enerzijdsen en anderzijdsen’, en van ‘het nooit eens kiezen voor of/of’ maar altijd voor ‘en/en’.⁵ Altijd was er de nadruk op de eigen onpartijdigheid. En als het al tot tegenstellingen kwam, dan werden deze verhuld.

Het lijkt er op dat veel van de pogingen om de periode 1814-1840 te herwaarderen het door de Tachtigers gepostuleerde beeld van middelmaat bevestigen. Het verschil is enkel het begrip en geduld waarmee we tegenwoordig de cultuur van ‘onkritiek’ en gematigde sociabiliteit tegemoet

treden.⁶ Toch betekent de bevestiging van het beeld niet dat het niet de moeite waard is om aandacht te besteden aan de jaren 1814-1840. Het is interessant om te zien hoe men een constante afweging tussen inhoud en vorm van kritiek maakte om niet in een maatschappelijk isolement te raken en als extreem te boek te staan. In dit opstel wil ik dan ook aandacht vragen voor de wijze waarop de redactie van het tijdschrift *De Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde* haar doelstelling gestalte gaf. De tweeslachtige, min of meer paradoxale, manier waarop men in dit tijdschrift kritiek vorm gaf, laat volgens mij namelijk goed zien dat ook de door hun geloofsovertuiging als 'extreem' te boek staande figuren als Da Costa, Koenen, Van Hall en De Clercq moeite hadden zich aan de gematigde sociabiliteit te onttrekken. Bovendien lijkt het me nuttig om in dit opzicht eens licht te werpen op een van die vele wat minder bekende – soms bijna vergeten – tijdschriften die de negentiende eeuw rijk was.

Achtergrond en inhoud van de *Nederlandsche Stemmen*

De *Nederlandse Stemmen* bestond maar kort. In mei 1834 begon de uitgave en vier jaar later, in november 1838, verscheen het laatste nummer. De invloed van het tijdschrift is door dit relatief korte bestaan beperkt gebleven; een overzicht van de ontwikkeling van cultuur, zoals bijvoorbeeld in het geval van een duurzaam tijdschrift als *De Gids* wel mogelijk is, kan de inhoud van het blad niet geven. De aandacht voor het tijdschrift, van zowel historici als theologen, hangt dan ook vaak samen met onderzoek naar het Nederlandse Réveil. De *Stemmen* was qua gedachtegoed namelijk nauw verbonden met deze opwekkingsbeweging. Het tijdschrift was echter niet, zoals vaak beweerd wordt, het officiële orgaan van het Réveil. De redactie, bestaande uit Willem de Clercq (1795-1844), mr. Hendrik Jacob Koenen (1809-1874), mr. Isaäc da Costa (1798-1860) en mr. Anne Maurits Cornelis van Hall (1808-1838), trok met name wat betreft de staat- en letterkunde te veel een eigen lijn om als algemene spreekbuis door te gaan.

De *Stemmen* was duidelijk een initiatief van de meer op Bilderdijk georiënteerde Amsterdamse Réveilkring. Men typeerde het tijdschrift wel als een 'in streng Bilderdijkschen toon gesteld' blad.⁷ Vooral Da Costa lijkt de *Stemmen* te hebben aangegrepen om zijn 'leermeester' te verheerlijken. Dat deze verheerlijking in de ogen van andere Réveilfiguren soms tot een nogal naïeve en simplistische voorstelling van zaken leidde, blijkt goed uit een discussie die ontstond naar aanleiding van het artikel 'Over de ware natuur van den Staat'.⁸ In dit artikel vergeleek de redactie de positie van de vorst met de rol van de huisvader; een vergelijking die in de Réveilkring, en dan vooral door Groen van Prinsterer, als nogal ouderwets werd opgevat. Zo schreef Groen aan Koenen: 'De gelijkstelling van de Koningen of Overheden met een vader, zooals die door u en anderen veeltijds schijnt begrepen te worden, houd ik niet voor volkomen juist.'⁹

Op het punt van de rechtvaardiging van de monarchie bestond binnen het Réveil veel onduidelijkheid. Bilderdijk had sympathie voor het Franse legitimisme dat tegen de Revolutie en de theorie van volkssoevereiniteit het erfrecht van de monarchie had verdedigd, maar hij had in zijn verholen politieke filosofie geen duidelijke rechtvaardiging van het vorstelijke gezag gegeven. Groen, die het van groot belang vond dat de staatkunde historisch gewettigd was, probeerde deze lacune op te vullen door de privaatrechtelijke legitimatie van de Zwitserse rechtsgeleerde Von Haller over te nemen. De redactie van de *Stemmen* kon zich hier echter niet in vinden. Als reactie op Groens kritiek schreef men: 'Hetgeen wij tegen dit Stelsel hebben is het volgende: Vooreerst, dat het niet opklimt tot den waren grond van gezag en macht, welke boven de door ons als in de H. Schrift gegrond werd voorgesteld. Niet de overmacht, maar die betrekking van den mensch tot den ander, welke in zekere opzichten een afbeelding van de betrekking Gods tot den mensch daarstelt, is de grond van oppermacht en gezag.'¹⁰

Men veroordeelde in de *Stemmen* dus de autonomie, niet alleen op het terrein van de staatkunde, maar ook op het gebied van de godsdienst en geschiedkunde. De redactie stelde zich onmiskenbaar tot doel om zich tegen 'verlichte' atomistische denkbelden te verzetten, en in het geloof een rechtvaardiging te vinden voor de Nederlandse natie en het monarchale stelsel. De historie vormde in dit opzicht een 'getrouwe getuige der waarheid'; de geschiedenis, godsdienst en staatkunde waren in feite met elkaar verbonden. In de geschiedkundige artikelen probeerde men op een 'pragmatische' wijze misstanden aan de kaak te stellen.¹¹ De 'moderne' onpartijdige geschiedschrijving voldeed dan ook niet, omdat 'eene gedurige afsnippering' van het verleden, zoals men de moderne geschiedschrijving in de *Stemmen* noemde, geen onderscheid maakte tussen 'valsche en goede' elementen.¹²

De letterkunde viel in zekere zin buiten het door de redactie voorgestelde verband tussen godsdienst, staat- en geschiedkunde. In de ogen van de redactieleden was het een domein waar het geloof op een meer onzuivere en gedifferentieerde wijze tot uitdrukking kwam. Men stelde zich dan ook tot doel om de 'letterkunde te veredelen en den stroom der buitenlandsche zedeloze literatuur te keeren'.¹³ In de praktijk betekende dit dat men zich met name tegen de Franse en Duitse literatuur keerde. Vooral de Franse literatuur moest het ontgelden. Zo deelde De Clercq in het artikel 'Over den invloed van de Fransche zeden en Fransche letterkunde op het Nederlandsche volk' mee dat er 'in het hollandsche hart' van de redactieleden een 'kreet van verontwaardiging' was opgestegen, toen men na de Juli-omwenteling 'de beschrijving las van gruwelijke stukken door de Franschen ten toonele gevoerd', omdat al het heilige in deze stukken onder de voet werd gelopen.¹⁴ Hij veroordeelde de Franse literatuur vooral op grond van vrijzinnigheid en opruiende aard; de omwentelingsdrang en het ongeloof die er in terug te vinden waren gaven de redactie alle reden om een vernietigend oordeel uit te spreken over bijvoorbeeld het werk Voltaire en Rous-

seau. Beide schrijvers getuigden van een grootse stijl, maar toonden geen respect voor de Goddelijke voorzienigheid.¹⁵ De redactie zag de groeiende waardering voor Franse letterkunde met lede ogen aan.¹⁶ Het herstel 'van de regten van het vleesch', zoals De Clercq deze ontwikkeling noemde, betekende de dood van de Godsvrucht en de overwinning van een autonome beleving.¹⁷

Een saillant detail is dat De Clercq, en met hem de andere redactieleden, de buitenlandse letterkunde veroordeelden zonder alle werken daadwerkelijk gelezen te hebben. De 'kreet van verontwaardiging' was 'opgesteegen' nadat men 'de beschrijvingen van de fransche stukken' had gelezen, en niet de werken zelf. De 'beschrijvingen' waren afkomstig uit verschillende buitenlandse tijdschriften. De Clercq raadpleegde bijvoorbeeld regelmatig de *Revue Encyclopedique*, de *Edinburgh Review*, en de *Quarterly Review* voor een 'neutrale' bespreking. Voor meer 'piëtistische commentaren' wendde hij zich tot de *Archives du Christianisme*, de *Evangelische Kirchenzeitung* en *Le Semeur*.¹⁸

In navolging van Bilderdijk was de redactie van mening dat zowel 'verlichte' als 'romantische' literatuur een slechte invloed had op de Nederlandse letterkunde; de 'verlichte' literatuur stond voor een autonome rede, en de 'romantische' literatuur voor gevaarlijke dweperij, afgoderij en 'valsche' gevoelens. Ook de 'oppositie' van het rationalisme werd door de redactie dus veroordeeld. De romantici deden het slechts voorkomen alsof ze stredden tegen een rationele wereldbeschouwing. In hun verzet namen ze geen afstand van de 'empirie', omdat ze evenals 'verlichte' schrijvers de nadruk legden op de individuele beleving. In een romantische voorstelling, zo verklaarde men in de *Stemmen*, lag een 'verfoeilijk en huichelachtig' pantheïsme besloten: 'Gevaarlijk is deze rigting, door dat zij zich van veel van datgene meester maakt, dat op de gemoederen der menschen indruk uitoefent: van de geestdrift der poëzij de bewondering voor de schoonheden der Natuur, en de golvende toonen der muziek'.¹⁹

Het is opvallend dat de redactie deze diskwalificatie van de romantische verbeelding niet consequent doorvoerde. Zo geeft de bovengemiddelde waardering in het tijdschrift voor de Middeleeuwen aan dat men zich schijnbaar toch aangetrokken voelde tot de thema's van de Romantiek. Het lijkt erop dat de Middeleeuwen en de daarmee verbonden associaties aansloten bij het door de redactie gekoesterde verlangen naar herstel. Men greep in de *Stemmen* niet terug op deze periode uit gevoelsmatige motieven, maar hoopte een voorstelling te geven van de situatie vóór de aanvaarding van de autonome rationaliteit. We zien bijvoorbeeld dat de redactie in de *Stemmen* pogingen ondernam de middeleeuwse plichtethiek te herwaarderen. Evenals Bilderdijk was men namelijk van mening dat de oorsprong van het recht het bevel van God was, en de samenleving naar dit bevel ingericht moest worden. De middeleeuwse feodale samenleving, waarin een evenwicht tussen plichten en rechten bestond, had hier het beste aan beantwoord: 'In deze vinden wij de Middeleeuwen echter geheel miskend,

dewijl dezelve naar onze nieuwere begrippen beoordeeld worden, en men geheel den band van wederzijdsche regten en plichten, die toen de Maatschappij in stand hield uit het oog moet verliezen.'²⁰ Men sprak zich in de *Stemmen* dus uit voor een feodale orde; de rechten binnen de samenleving konden niet opgevat worden als een formalisering van de plichten, waarin 'de zwakkeren' ten opzichte van 'de sterken' hun plichten inruilden voor rechten, en zich op autonome basis tegenover het gezag stelden.

Ook op het gebied van de letterkunde toonde men een buitengewone interesse voor de Middeleeuwen. Bilderdijk had al verklaard dat de middeleeuwse literatuur aan zijn muze beantwoordde. De redactieleden van de *Stemmen* deelden deze liefde met hem. Zo schreef De Clercq in het tijdschrift: 'Veel belangrijks ontstond er in de Middeleeuwen door dien kreits van volksverhalen en ridderromans, waarin veel geheimzinnigs gevonden werd, doch waarin de verbeelding van dien tijd haren vrijen teugel vierde. Kinderlijke Godsvrucht paart zich aldaar dikwijls met eene teedere eenvoudigheid; en de poëzij van een tijdvak, waarin Gotische kerken oprezen, en de grond tot alles wat thans bestaat gelegd werd, verdient zeker niet versmaad te worden.'²¹ De Middeleeuwen waren in de ogen van de redactie fris, jong en nobel. De poëzie van dit tijdvak diende als 'rigtsnoer voor het gevoel' gebruikt worden.

Een zelfopgelegd verbod op polemiëk

De inhoud van de *Nederlandsche Stemmen* spreekt boekdelen; gematigdheid en rationaliteit, zoals we hebben gezien, dienden volgens de redactie vervangen te worden door geloofsvuur en nationale trots. Evenals Bakhui-zen en Potgieter, wenste men een einde te maken aan de onverschilligheid en onpartijdigheid. Dit moest echter niet, zoals in *De Gids* werd gepropageerd, gebeuren door 'vernieuwing en beweging', maar door algemene herijking op het geloof. De redactie wilde op grond van 'de ware geloofsbeleving' een nieuwe maatschappelijke consensus laten ontstaan.

De inhoud van het tijdschrift moest deze doelstelling weerspiegelen: ongezouten kritiek op de vele (religieuze) misstanden was geen probleem, maar van polemiëk wenste men zich verre te houden. De redactieleden waren er schijnbaar van overtuigd dat het mogelijk was om een kritisch tijdschrift uit te geven zonder dat ze zich in de openbaarheid hoefden te rechtvaardigen. Zo concludeerde Koenen in een brief aan Groen van Prinsterer, waarin hij aankondigde dat hij samen met Da Costa en Van Hall van plan was de *Nederlandsche Stemmen* op te richten, dat de *Stemmen* niet zozeer een reactie moest zijn, maar een getuigenis van de 'ware' belijdenis en verbeelding moest geven. De redactie, zo schreef hij aan Groen, beoogde 'een middenweg tusschen de *Nederlandsche Gedachten* en den *Vriend des Vaderlands*'.²² Groens *Nederlandsche Gedachten* diende min of meer een voorbeeld op het gebied van de godsdienst en de staatkunde te zijn, en de

Vriend des Vaderlands voor de letterkunde. In dit blad richtten Van der Chijs, Drost en Heije zich volgens Koenen namelijk niet zozeer op letterkundige polemieken, maar beperkten ze zich zoveel mogelijk tot afgewogen boekbesprekingen.²³ Ook Van Hall meldde dat de kritiek in het blad als leidraad en getuigenis moest klinken, en niet bedoeld was om 'woelingen' op te wekken: 'Ons doel is tolken te zijn van degenen, die uit de duisternis zijn overgegaan in het licht, de overtuiging te wekken van het bestaan van een innig verband tusschen het heil des lands, den bloei der kerk en het geluk van Oranje.'²⁴

De wijze waarop Van Hall de doelstelling verwoordde wekt de indruk dat men de *Stemmen* voor een specifieke groep lezers uitgaf. Dit was echter niet het geval. De redactie richtte zich niet alleen op het al 'overtuigde' Amsterdamse Réveil. Als dit zo was geweest was de noodzaak om de kritiek zorgvuldig af te wegen minder groot geweest. De redactie was er onmiskenbaar op uit om ook in andere steden, met of zonder Réveilbeweging, een publiek te bereiken. Zo gaven Da Costa en Koenen Van Peurseme, de Amsterdamse uitgever van de *Stemmen*, de opdracht om zoveel mogelijk boekhandelaars aan te schrijven. Van Peurseme vond uiteindelijk zevenentwintig handelaars bereid om de verkoop van het tijdschrift buiten Amsterdam te verzorgen. De meeste van deze zevenentwintig waren in Noord- en Zuid-Holland gevestigd, maar ook in Zeeland en de Noordelijke provincies waren er handelaars die het blad aanboden.

Of de *Stemmen* ook werkelijk een groot lezerspubliek buiten de Réveilkring heeft gehad is moeilijk te bepalen; voor het eerste nummer waren 160 intekenaars, en na het derde nummer steeg dit aantal tot 200.²⁵ Interessanter dan het exacte aantal intekenaars is het feit dat het lezersaantal sterk varieerde. We zien bijvoorbeeld dat de Afscheiding binnen de Hervormde kerk in 1834 ervoor zorgde dat het lezersaantal in korte tijd fors daalde. De Afgescheidenen keerden zich vanuit een orthodox standpunt tegen de heersende geloofspraktijk en gaven het kerkelijk bestuur de schuld van nieuwlichterij. In de *Stemmen* werd ook naar een 'oorspronkelijke' geloofspraktijk gezocht, maar zette men zich door het zelf opgelegde verbod op polemieken niet af tegen het bestuur van de Hervormde kerk. Veel lezers zagen dit als een gemis en bedankten. Dat het niet om een gering aantal opzeggingen ging blijkt uit een dagboeknotitie van De Clercq: 'Tot nu toe waren er slechts veertien afzeggingen voor de *Nederlandsche Stemmen* ingekomen, doch nu volgen er zes uit Gorkum alleen.'²⁶

Merkwaardig is dat de vele opzeggingen niet door de redactie werden begrepen als een tekortkoming in de stellingname. Zo schreef De Clercq in zijn dagboek, naar aanleiding van een bedankbrief van de predikant Jan Ros uit Zaandam, dat de lezers verkeerde conclusies uit de artikelen in de *Stemmen* trokken en vervolgens uit onbegrip bedankten: 'Daar zit ik weder te turen en na te denken op een brief van Jan Ros uit Zaandam, die voor de *Stemmen* bedankt, en daarbij al vrij onbeleefd schrijft over ons, met hooge wijsheid en veel vooroordeel. Toch in den grond is Jan Ros onze

vijand niet, want waarlijk hetgeen hij haat, haten wij ook, maar men begrijpt elkander maar niet, en hij is recht onbillijk, dat hij alleen die artikelen aangrijpt, die zijne stelling voedsel schijnen te geven.²⁷ De andere redactieleden waren dezelfde mening toegedaan. Da Costa verklaarde dat de schuld voor het onbegrip buiten de redactie lag, en Van Hall schreef aan Koenen dat de gezamenlijke afkeer van de neologie, zoals men de rationele geloofspraktijk noemde, genoeg was om het bestaan van de *Stemmen* te rechtvaardigen. Begrip, benadrukte hij, was een 'product' van het verstand en leidde niet tot de waarheid.²⁸

Het feit dat de inhoud van de *Stemmen* niet werd begrepen werd echter wel degelijk als pijnlijk ervaren. De Clercq verklaarde op emotionele toon in zijn dagboek dat de *Stemmen* zich op een juiste wijze opstelde en zich terecht verre van polemieken hield: 'Nooit hebben wij er aan gedacht om het Journaal eener partij uit te geven, en toch, zoo men thans niet meer of min eene partij representeert, wordt men niet gelezen. De wereld bedankt ons, de zoogenaamde vromen bedanken ons, de hooggeestelijken bedanken ons, wij zijn geen *juste milieu*, maar hebben wel een strijd voor de waarheid.'²⁹

De *Stemmen* en andere tijdschriften

Dat de redactie van de *Stemmen*, ondanks het zelfopgelegde verbod op polemieken, soms wel genoodzaakt was om 'het volle licht' van de buitenwereld op te zoeken, blijkt uit de reactie die men op de oprichting van de *Catholijke Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde* gaf. Men beseftte dat omwille van het eigen standpunt dit blad wel moest worden weersproken. Waar de *Stemmen* zich namelijk van hervormde zijde tegen de rationele geloofsbeleving keerde, daar deed de *Catholijke Stemmen* dat min of meer van katholieke zijde. De *Stemmen* werd dus in zekere zin door deze katholieke tegenpool in haar bestaan ondermijnd, zo ervoer de redactie het tenminste. Men besloot dan ook vlak na de oprichting van de *Catholijke Stemmen* te reageren. In deze reactie verklaarde Koenen dat men twijfels had over de goede bedoelingen van de nieuwe katholieke periodiek: 'Deze *Catholijke Stem*, blijkbaar als wederklank op de *Ned. Stemmen* openbaar gemaakt, moet strekken, om naar eisch te bewijzen dat het betrekkelijk de echtheid, geloofwaardigheid, volkomenheid, er geene gegronde overtuiging denkbaar is zonder een levend, sprekend en onfeilbaar regter. Als hoedanig wij [van] de Catholijken de oordeelvelling onzer (en hunner) door den heiligen Geest in alle waarheid geleide kerk dienen te eerbiedigen.'³⁰

Deze laatste opmerking van Koenen, die als verzoening bedoeld was, werkte averechts, met als gevolg dat de *Stemmen* en haar katholieke tegenhanger met elkaar in een pennenstrijd verwickeld dreigden te raken. Meteen na het verschijnen van het artikel van Koenen verklaarde de oprichter van de *Catholijke Stemmen*, de als radicaal bekend staande J.G. le Sage ten

Broek, namelijk dat het heersend ongeloof de schuld van de nieuwlichterij binnen het protestantse geloof was, en dat de pogingen van de *Stemmen* om tot een piëtistisch-orthodoxe geloofspraktijk te komen zinloos waren, omdat zij vanuit een hervormd perspectief werden ondernomen. Deze katholieke aantijgingen waren van dien aard dat de redactie van de *Stemmen* wel opnieuw moest reageren. Van Hall en De Clercq voelden hier echter niets voor en verklaarden zich niet met twistschrijverij te willen inlaten. Ze zagen in dat de *Stemmen* zich moest verdedigen, maar vonden dat een strijd met de katholieken buiten de doelstelling van het tijdschrift lag.

De Clercq had inmiddels aan Groen geschreven dat hij zich zeer door de katholieke beschuldigingen bedreigd voelde en dat de redactie niet wist hoe ze moest reageren. Hij hoopte dat Groen een oplossing zou aandragen: 'Wat zegt gij wel van de *Katholieke Ned. Stemmen*? Die zitten ons dan maar op de hielen, en laten er niets door. Moge God ons staande houden.'³¹ Groen antwoordde dat de *Stemmen* niets te vrezen had en benadrukte dat de redactie niet verder op beschuldigingen moest ingaan: 'De *Catholijke Stemmen* heb ik nog niet gezien, maar ik geloof niet dat gij daarvan veel te vreezen zult hebben. Ja, zeer is het Catholicismus vooral in onzen tijd te vreezen, waar een rationalistisch protestantismus heerscht, maar tegenover een Evangelisch Protestantismus heeft het geene kracht.'³² De verdediging die Koenen reeds in het artikel van 8 november had gegeven was in de ogen van Groen dus voldoende. Volgens hem moest de *Stemmen* aan haar roeping blijven voldoen en in haar voortgang 'de vroeger gestelde beginsels en gevoelens tegen bedenkingen en tegenwerpingen' verdedigen, zonder zich door polemieken te laten 'verdoezelen'. In de redactie van de *Stemmen* werd dit advies als een bevestiging van de eigen overtuiging gezien, en na kort beraad werd besloten het na te volgen; de *Stemmen* zou zich niet meer van katholieke zijde laten provoceren.

Naast de *Catholijke Stemmen* waren er in de jaren dertig nog drie andere tijdschriften die qua religieuze invulling dicht bij de *Stemmen* lagen. Een van deze tijdschriften, *De Olijftak*, was in zekere zin met de *Stemmen* verbonden omdat Koenen er aan meewerkte; in dit blad, waarin men zich richtte op de 'Christelijke Kunsten', verschenen van zijn hand artikelen over godsdienstige liederen.³³ *De Olijftak* had dus een andere opzet; de *Stemmen* bewoog zich duidelijk op een veel breder terrein. Een tijdschrift dat door de redactie wel als een tegenstander werd beschouwd was de periodiek *Waarheid in Liefde*. Dit tijdschrift dat de Groninger richting vertegenwoordigde werd herhaaldelijk in de *Stemmen* aangevallen, niet omdat het een concurrent qua lezerspubliek was, maar omdat het een theologie voorstond die door de redactieleden van de *Stemmen* als verwerpelijk werd gezien.³⁴ Hoewel in de *Waarheid in Liefde* ook wel tegen de *Stemmen* werd geageerd kunnen we echter niet van een werkelijke polemieken tussen deze twee tijdschriften spreken. De *Stemmen* was veel algemener dan de *Waarheid*. De Groningse periodiek was bijna exclusief op de theologie gericht, terwijl de *Stemmen* een brede maatschappelijke interesse toonde.

Het derde tijdschrift dat dicht bij de *Stemmen* lag was *De Reformatie*. Dit tijdschrift, in 1835 opgericht als orgaan voor de Afscheidenen, stelde zich vanuit haar doelstelling polemisch en strijdlustig op; de oprichters hadden zich duidelijk ten doel gesteld om de Afscheiding te verdedigen tegen de maatregelen van de regering. J. Bosch, die in 1952 een boekje over de geschiedenis van de Afscheiding schreef, kon *De Reformatie* dan ook typeren als een 'uitmendende kenbron voor de verdrukking der Afscheidenen'.³⁵ Naast de verdediging had het tijdschrift ook nog tot doel om de geloofspraktijk en het gedachtegoed van de Afscheiding te verkondigen, hetgeen er voor zorgde dat de *Stemmen* vanaf het begin als de voornaamste opponent werd gezien.³⁶ In de *Stemmen* werd immers ook voor een oorspronkelijke geloofspraktijk gepleit.

De werkwijze en verhoudingen binnen de redactie

Dat de redactie van de *Stemmen* haar kritiek niet in het openbaar – door polemieken of op een andere manier – wenste te rechtvaardigen, blijkt niet alleen uit de manier waarop men de doelstelling van het tijdschrift gestalte gaf. Ook de nauwgezette, bijna rituele wijze, waarop men in het redactionele samenwerkingsverband te werk ging laat zien dat men niet op discussie uit was.

De redactie kwam iedere woensdagavond bijeen om de nummers samen te stellen en de bijdragen te bespreken.³⁷ Alle leden hadden dan inmiddels buiten het redactionele samenwerkingsverband kennis van de stukken voor het komende nummer genomen. Aan het begin van de week verzamelde Da Costa namelijk alle bijdragen en stuurde ze vervolgens naar Koenen. Koenen zond ze dan naar Van Hall, en deze op zijn beurt aan De Clercq, die er uiteindelijk voor zorgde dat ze weer bij Da Costa kwamen.³⁸ Dat deze afzonderlijke beoordeling standaardprocedure was, blijkt uit de manier waarop de artikelen werden opgesteld. Alle redactieleden schreven hun stukken namelijk, na het papier te hebben dubbelgevouwen, aan de rechterkant op het papier. De andere leden konden dan bij het beoordelen opmerkingen op de linkerkant maken.³⁹ Op de woensdagavond werden deze opmerkingen vervolgens besproken, en als het nodig was werden de stukken gezamenlijk herschreven.

Alle redactieleden moesten zich in de inhoud van het artikel kunnen vinden. Men had namelijk afgesproken dat ieder lid het recht bezat om zijn veto over een stuk uit te spreken. In de inleiding op het tijdschrift had Van Hall geschreven dat de redactie van de *Stemmen* zich voor alles zou kenmerken door 'overeenstemming in verscheidenheid'. Alle artikelen werden dan ook als onpersoonlijk opgevat en anoniem in de *Stemmen* gepubliceerd.⁴⁰ Deze anonieme publicatie was natuurlijk niet uitzonderlijk. Ook in andere tijdschriften ondertekende men de bijdragen niet, vooral om de maatschappelijke positie en godsdienstige voorkeur van de auteur niet in

van de geestel' mees,
 waggelend overwegend tot de
 ledige beelden van de
 spijle by haas beftaan
 Lief niet terug te
 moeg hebben van
 een arbeid, die met
 welke Lende en inwadd
 kan ook bevelde, taak
 tot ondernomen werd
 in de blymoedige hope
 van in het midden
 van Lee vele woeling
 vloed en afoel en
 getuigenis te moeg
 aflegge, ter eer van
 de traachheid, die
 in Christus is, en
 allen. Legendes, inder
 op eld, die de steame
 Gods vernem, ja
 ook op eld land
 waar het geklank
 des Evangelies gehoor
 wordt, op eld gewas
 van land, die Lief
 kan de uitpraak de
 Woords onderwerp. -
 Ofte meker, gunstens
 voortit te lopen was
 en by de Lijde bedaeling
 in het geveel der ges
 menschap met ~~kan~~
 die de zelfde behoefte
 hebben, en die mees
 water.

A. crassicornis

have

Alke werenschap

4. ^gz. hove is op je been
axide. Het is
senio en lange. Het
minkt ^{na} de rige dantelbou
en de wapper laat axide
opprent axide.

Kelü e Medalam an

Een met de hand geschreven artikel van De Clercq. Conform de afgesproken werkwijze schreef hij de tekst op de rechterkant van het papier. De aantekeningen op de linkerkant zijn waarschijnlijk van Da Costa. De foto is afkomstig uit het Réveilarchief Universiteitsbibliotheek Amsterdam, verzameling De Clercq, toegang F LXIV, C, redactionele lidmaatschappen.

conflict te laten komen met de signatuur van het tijdschrift.⁴¹ Voor de redactie van de *Stemmen* was er echter ook een 'symbolische' reden om anoniem te publiceren; met de doelstelling van het tijdschrift voor ogen, koos men er voor om met 'één stem' naar buiten te treden.

De anonieme publicatie suggereert min of meer dat de redactie van de *Stemmen* democratisch was georganiseerd. Ook het veto wijst hierop. In werkelijkheid was dit echter niet helemaal het geval. We hebben reeds gezien dat Da Costa zowel het begin- als eindpunt van alle stukken was. Hij ontving de bijdragen in eerste instantie en zond ze dan ter beoordeling rond, om ze daarna als laatste weer te ontvangen. In feite was hij dus de eindredacteur: hij legde de laatste hand aan de artikelen en stond als enige in verbinding met de uitgever en drukker. Het gevolg hiervan was dat hij grote invloed op de samenstelling van de *Stemmen* had. Uit het dagboek van De Clercq blijkt dat dit niet als hinderlijk werd ondervonden. De Clercq merkte op dat Da Costa meestal het woord voerde gedurende de redactie-bijeenkomsten, en dan veel zinnige opmerkingen maakte over de stukken van de anderen: 'Da Costa is waarlijk. Hij heeft de heerlijke overtuiging der waarheid, waarin hij veel durft toe te geven, en niets bewaren wil wat inderdaad bewezen kan worden niet houdbaar te zijn.'⁴²

De door Da Costa bezieldde éénstemmigheid was echter niet zo vanzelfsprekend als De Clercq deed voorkomen. Over gevoelige onderwerpen werd in de redactie niet gesproken. Zo schreef De Clercq op 12 juni 1834 in zijn dagboek dat het conflict met Da Costa vanwege zijn sympathie voor de theologie van Kohlbrugge in de redactievergaderingen niet werd besproken: 's Avonds de *Stemmen* bij ons. Wij waren genoegelijk bijeen. Ik leerde veel. Zonderling, er blijft met dit alles een innerlijke scheiding met Da Costa hoewel uiterlijk alles goed gaat, en hij wezentlijk practisch de zaak meer en meer toegedaan is die hij meent te moeten bestrijden. Maar wordt de naam van Kohlbrugge gehoord, dan komt er grote stilte.'⁴³

Ook binnen de redactie werd discussie dus uit de weg gegaan. Niet alleen als het om religieuze kwesties ging, maar ook als men het niet eens was over geschied- en letterkundige onderwerpen verdwenen de onderlinge tegenstellingen door een vreemdsoortige meegaandheid; de persoonlijke verschillen werden dan vaak op een overdreven wijze als tekortkomingen voorgesteld. Een opmerking die Van Hall in een brief aan Koenen plaatste laat dit goed zien: 'de vermaning behoort zoowel tot ons werk als de leering. Nu zult gij zeggen, waarom doet Gij of De Clercq dat niet? Het antwoord is, dat de Heer zulks mij niet gaf en daarop van mijnen kant wederom de aansporing aan U en Da Costa om U met ons in gebed en pogingen ook tot dit gewenscht doel te vereenigen.'⁴⁴

Ondanks de grote meegaandheid in de redactionele omgang konden ergernissen en tegenstellingen natuurlijk niet uitblijven. Vooral de relatie tussen De Clercq en Koenen bleek problematisch. De Clercq noteerde al op 4 juni 1834, toen de uitgave van de *Stemmen* nog maar net van start was gegaan, in zijn dagboek dat 'Koenen zich kinderlijk gedroeg als zijn stukken

behandeld wierden'.⁴⁵ Dit kinderlijke gedrag werd echter uitgelokt door De Clercq's eigen wispelturige houding. Zo benadrukte Da Costa meermaals dat hij zich niet zo onzeker moest opstellen als hij niet constant te grap gezet wilde worden: 'Oprecht gesproken, vrees ik dat gij U nog niet geheel in deze zaak te huis gevoelt, ten minste dit moet ik uit Uw telkens variërende denkwijze over de strekking en samenstelling van onze nummers opmaken. Ach! Wanneer zullen wij eens tot ontdekking niet alleen, maar ook tot vastigheid komen!'⁴⁶

De verhouding tussen De Clercq en Koenen verbeterde niet door de bemiddeling van Da Costa. In de zomer van 1835 schreef Koenen aan De Clercq: 'Uwe voortdurende aanmerkingen over mijne (zogenaamde) geleerdheid, herinnerden mij aan iets hetgeen ik U reeds lang in liefde heb willen verzoeken. Uwe aanmerkingen, terechtwijzingen, ja bestraffingen zelfs, hoe gestreng ook, zullen mij altoos even aangenaam zijn, daar ik gaarne in U een broeder van veel meer geestelijke ervaring, genade, godzaligheid, dan ik bezit, erkenne. Zoo ook hierin geloof ik dat ik (er) beter aan zou doen mijn studiën vaarwel te zeggen, en een ander bedrijf te kiezen, meld het mij ronduit; ik zal de zaak voor Gods aangezicht in overweging nemen; maar verschoon mij van schimpschouten.'⁴⁷

De tegenstellingen in de redactie verscherpten toen Van Hall in het najaar van 1835 meldde dat hij zich had aangesloten bij de Afscheiden en voortaan als advocaat hun belangen in Den Haag zou verdedigen. De kwestie van de Afscheiding lag zeer gevoelig. Niet alleen naar buiten toe, zoals we reeds hebben gezien, maar ook onder elkaar werd er nauwelijks over gesproken. Daar kwam nog bij dat de druk op de redactie om wel een standpunt te bepalen steeds groter werd. Zo schreef Groen aan De Clercq: 'Het is mij onbegrijpelijk dat de *Ned. Stemmen* alles, waarop de aandacht het meest gevestigd en inlichting het meest noodzakelijk is, bijna geheel onaangeroerd laten.'⁴⁸ De Clercq antwoordde dat de kwestie van de Afscheiding veel problemen in de redactie veroorzaakte: 'De Scheidenen vallen hard op ons aan en één onzer *Stemmen* mannen, de waarde Van Hall, wankelt sterk. Dit geeft nogal moeilijke oogenblikken. Hoe nauwer de band, hoe pijnlijker het verschil.'⁴⁹

Het 'verschil', zoals de Clercq het eufemistisch uitdrukte, zorgde er dus voor dat Van Hall alleen kwam te staan. Dat dit tot spanningen in het zo strak georganiseerde samenwerkingsverband leidde, blijkt goed uit een dagboeknotie van De Clercq: 'Eerst met Da Costa en Koenen reed genoegelijk. Toen Van Hall 't geen terstond eenige stijfheid gaf.'⁵⁰ Het nauwe samenwerkingsverband lag duidelijk onder vuur. Door de druk van buiten af, en het groter wordende verschil tussen Van Hall en de andere redactieleden beseft men dat de zo belangrijk geachte éénstemmigheid verdween. Op de redactievergadering van 5 april 1836 werd dit op een pijnlijke manier duidelijk. Van Hall kon tijdens deze vergadering nergens naar luisteren zonder de Afscheiding erbij te halen.⁵¹ Koenen en Da Costa reageerden hier bedeesd op, maar De Clercq, anders zo begaan met Van Hall, keerde

zich fel tegen hem en nam om onduidelijke redenen de woorden 'het juk der scheiding' in zijn mond. Van Hall trok zich deze opmerking zo aan dat hij in huilen uitbarstte.⁵² Toen hij tot zichzelf was gekomen, werd besloten dat de anonimiteit werd opgegeven en de bijdragen voortaan ondertekend in de *Stemmen* zouden verschijnen.

Het is opmerkelijk dat de hoog opgelopen tegenstellingen binnen het zo harmonieus georganiseerde samenwerkingsverband niet het einde van de *Stemmen* betekenden. De redactieleden hadden hier waarschijnlijk een te groot verantwoordelijkheidsgevoel voor, en voelden er niets voor om het in hun ogen noodzakelijke tijdschrift ter ziele te laten gaan. Zo deelde De Clercq korte tijd na de onstuimige redactievergadering van 5 april aan Groen mee dat hij van mening was dat de redactie door hogerhand bijeen was gebracht: 'Wij zijn door eene hogere leiding, zoo wij vertrouwen, bij elkander gebracht, en gevoelen dus geene vrijheid om dien band te verscheuren.'⁵³ De 'noodzakelijkheid' was voor De Clercq echter de enige rechtvaardiging voor de voortgang van de *Stemmen*, want aan Da Costa schreef hij dat hij veel moeite had met het opheffen van de anonimiteit. Hij had het gevoel dat het karakter van de *Stemmen* veranderd was, en deelde mee dat het blad veel aan kracht had verloren: 'Het geheele denkbeeld is nu veranderd. Nu wordt het een verzameling van gevoelens van diverse menschen. Het worden nu ikken, geen wij meer.'⁵⁴ De ondertekening van de stukken duurde echter maar korte tijd. Van Hall stapte in het najaar van 1836 uit de redactie, waardoor de anonieme publicatie al snel kon worden voortgezet.

Van Hall sloot zich na zijn bedanken vrijwel meteen aan bij *De Reformatie*. Opvallend is dat zijn eerste artikelen in dit tijdschrift exclusief tegen de *Stemmen* waren gericht. In de *Stemmen*, zo benadrukte hij, was de Afscheiding als mensenwerk voorgesteld. Nu hij vanuit zijn eigen gevoelens kon spreken, betoogde hij dat Gods werk in de afsplitsing te zien was. De Clercq en Da Costa vonden de toon waarop Van Hall dit in *De Reformatie* verklaarde ongepast en onterecht. 'De toon van *De Reformatie* vinde ik treurig. Dat is de klank niet. De vervolging wordt geëxploiteerd, dat doet mij leed', schreef De Clercq in een brief aan Groen waarin hij verklaarde dat de *Stemmen* stand zou houden en zich niet wilde laten verleiden tot twisteschrijverij.⁵⁵

Het enthousiasme voor de *Stemmen* was bij De Clercq echter verdwenen. In zijn dagboek merkte hij op dat hij 'in de *Stemmen* nog wel zegen zag, maar hoopte bewaard te worden er een afgod van te maken'.⁵⁶ Toen in het najaar van 1838 een anoniem boek tegen het tijdschrift uitkwam waarin men het tijdschrift ketterij verweet, was het dan ook gebeurd met zijn welwillendheid.⁵⁷ De constante druk om zijn redactielidmaatschap in de openbaarheid te rechtvaardigen, eerst ten opzichte van de Afscheiding en nu vanwege een anoniem boek, werd hem te veel. Aan Da Costa verklaarde hij dat hij het verschrikkelijk vond om 'door broeders die toch hetzelfde doel hadden, als volksverleiders en tegenstrevers van God aan de kaak gesteld te worden'.⁵⁸ Hij kon 'het juk eener gezamenlijke verantwoor-

delijkheid' niet langer aan, en deelde mee dat hij zijn bijdrage aan de *Stemmen* tot zijn vaste – voornamelijk journalistieke – rubriek 'Beschouwing der Tijden' zou beperken.⁵⁹

Gematigdheid of niet?

Het is vaak als voorbeeld genomen: de jonge Da Costa die in 1823 op vurige en bevlogen wijze zijn 'bezwaren tegen de geest der eeuw' gaf en vervolgens in de cultuur van gematigdheid alom verontwaardiging opriep. We kunnen ons afvragen of deze opofferingsgezindheid van Da Costa om zijn 'waarheid' te kunnen verkondigen ook in de redactie van de *Stemmen* terug te vinden was. Van Da Costa is bekend dat hij de extreme reacties die hij in 1823 met zijn 'cultuurpessimisme' had opgeroepen niet voor herhaling vatbaar vond. Ook bij Koenen en De Clercq was de opofferingsgezindheid een stuk minder dan hun geloofsovertuiging doet vermoeden. Beiden waren in alles vooraanstaande Amsterdammers. Vooral De Clercq, vaak als een onrustige geest beschreven, vond het zeer pijnlijk als hij zijn denkbeelden in de openbaarheid moest verdedigen. Hij kon zich gezien zijn positie binnen de Handelsmaatschappij ook niet alles permitteren. Van Hall zal, naar de maatstaven van zijn tijd, de reacties van de buitenwereld minder zwaar gewogen hebben. Toen hij zich in 1835 aansloot bij de Afgescheidenen werd er in eerste instantie geschokt in de gegoede Amsterdamse kringen gereageerd. Men meende echter al snel dat het gezien zijn 'dweperige natuur' wel in de lijn van de verwachting had gelegen. Ook binnen zijn eigen familie stond hij als 'extreem' te boek.

We kunnen hier dus, gezien de posities van de individuele redactieleden, concluderen dat de angst om door extreme stellingname in een maatschappelijk isolement te raken een reden was om zich zelf een verbod op polemieken op te leggen en met één stem naar buiten te treden. Op dit punt valt de *Stemmen* dus binnen de gematigde tijdgeest. G.J. Johannes heeft er op gewezen dat tijdschriften in de late achttiende en begin negentiende eeuw zichzelf twee rollen toedichtten, die van een 'spiegel' van bepaalde maatschappelijke of religieuze denkbeelden, of die van een 'motor' achter nieuwe ontwikkelingen.⁶⁰ De rol die de redactie de *Stemmen* wilde geven was ongetwijfeld die van 'spiegel'; voor de eventuele ontwrichting van de 'motor' durfde of wilde men geen verantwoordelijkheid te nemen. De 'getuigenis van de waarheid' zoals Van Hall het noemde was zonder meer didactisch, en niet dialectisch, bedoeld. Men hoopte dat het in de *Stemmen* gerepresenteerde geloof in alle harten hetzelfde gevoel opriep en tot berusting in de Goddelijke voorzienigheid leidde.

Vooral het streven naar zedelijkheid lijkt het 'Leitmotiv' van de redactie geweest te zijn. De buitengewone waardering voor de Middeleeuwen is mijns inziens dan ook geen toeval. In navolging van Bilderdijk hield men er in de *Stemmen* een soort augustiniaanse moraal op na, waarin plicht en eer een aristocratische duiding kregen. We kunnen de redactieleden in

zekere zin typeren als 'moraalridders'. Een typering die overigens ook in 1838 aan de redactie werd gegeven: 'Spel, comédie, bals, enz behooren onder de ongeoorloofde [manieren van verstrooiing zoeken]; van de geoorloofde zal ik hier maar niet spreken, want, zeggen de Nederlandsche Stemmen, zij zijn des duivels, en waartoe dienen zij? Alleen om den mensch het denken aan zijnen God en aan zijne dienst te beletten. [...] Laat de Nederlandsche Stemmen maar eens tusschen 1 en 2 uur op onze sociëteit, door de eene of andere deur, schoorsteen, venster of anderszins doordringen, en dan eens bij de ramen, die op het munsterkerkhof uitkomen, zich een oogenblik in de athmospheer verdikken bij het schaakspel, dan vraag ik, of die menschen, die daar in het spel verstrooiing zoeken, niet denken?'⁶¹

De redactie van de *Stemmen* zag het als een plicht om de 'waarheid' te verdedigen en niet te betwijfelen. Zo merkte De Clercq in het artikel 'De ware dichter beschouwd als de vertegenwoordiger van zijn volk en zijnen leeftijd' bijvoorbeeld op dat de 'ware' dichter als 'eene Encyclopedie' beschouwd moest worden van de tijd waarin hij leefde.⁶² De dichter kon zich dus niet in de 'Schmerzen' van verbeelding terugtrekken, maar moest in de 'vollen beteekenis van zijn woord' open staan voor alles wat 'het gevoel in de eigen Natie in beweging bracht'. Dit gold ook voor de staatsman, historicus en gelovige. De 'ware' Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde stonden niet in het teken van het vrijheidsideaal, maar weerspiegelden volgens de redactie zedelijkheid, verbeeldingskracht en heldenmoed. Vandaar dat Da Costa de redactie van *De Gids*, met haar verlangen naar 'gisting en woeling', als 'onvaderlandsch, onredelijk, en onridderlijk' karakteriseerde.⁶³

Jeroen van Zanten, Vakgroep Geschiedenis UL, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, 071-5665532.

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op mijn – onder begeleiding van Remieg Aerts geschreven – eindscriptie.
- 2 Ellen Krol, *De smaak der Natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840* (Amsterdam 1997).
- 3 J.H. van der Palm, 'Over het middelmatige'. Citaat overgenomen uit: E.H. Kossmann, 'Hollandse middelmaat; *De Gids* 1837-1987', *Vergankelijkheid en continuïteit* (Amsterdam 1995) 50.
- 4 Ellen Krol, *De smaak der Natie*, 342.
- 5 Toos Streng, 'Romantiek als spookbeeld', *Feit en fictie* 4 (1998) 30-45.
- 6 'Onkritiek'. Zie voor een beschrijving van deze in *De Gids* gebruikte term: Remieg Aerts, *De Letterheren, Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) 81-85.
- 7 Zie voor deze typering: M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854* (Amsterdam 1956), en A. Pierson, *Oudere Tijdgenoten* (Amsterdam 1922).
- 8 'Even als huisgezinnen toch, zijn natien oorspronkelijk vereenigingen van menschen door banden des bloeds, door gezamentlijke herinnering, en eene godsdienst verbonden', etc. Zie: 'Over de ware natuur van den Staat', *Nederlandsche Stemmen*, deel I, 1834.
- 9 Groen aan Koenen, 1 augustus 1834. Zie: G. Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap*, deel II, C. Gerretson en A. Goslinga ed., Rijks Geschiedkundige Publicatiën nr. 58, *Briefwisseling*, deel II 80.
- 10 Zie 'Over den Grond van het oppergezag en de plichten van overheden en onderdanen', *Nederlandsche Stemmen*, deel II, 1835, 103-106.
- 11 Voor de 'pragmatische' geschiedschrijving van met name Da Costa zie: R. Kuiper, 'Isaac da Costa als historicus', *Radix* 15 (1989) 22-31.
- 12 'Het doel der wereldgeschiedenis', *Nederlandsche Stemmen*, deel I, 1834, nr. 8.
- 13 Van Hall, 'Inleiding op de Nederlandsche Stemmen', *Nederlandsche Stemmen*, deel I, 1834.
- 14 De Clercq, 'Over den invloed van de Fransche zeden en Fransche Letterkunde op het Nederlandsche volk', *Nederlandsche Stemmen*, deel II, 1834, 39-40.
- 15 De Clercq, 'Over den invloed der Fransche zeden en Fransche letteren op het Nederlandse volk', 39-40.
- 16 T. Streng, 'Drieërlei opvatting over kunst en kritiek in Nederland tussen 1835 en 1839', *De Negeniende Eeuw* 12 (1988) 98-111.
- 17 T. Streng, 'Drieërlei opvatting over kunst en kritiek in Nederland tussen 1835 en 1839', 99.
- 18 Zie voor het overzicht van de tijdschriften waarop De Clercq geabonneerd was: M.H. Schenkeveld, *Willem de Clercq en de literatuur* (Groningen 1962) 187-194.
- 19 De Clercq, 'Eenige wenken over het pantheïsme en deszelfs beginselen', *Nederlandsche Stemmen*, deel V, 1837, 66-68.
- 20 De Clercq, 'Blik op de Europeesche Staatskunde onzer dagen', *Nederlandsche Stemmen*, deel IV, 1836, 180-186.
- 21 De Clercq, 'De ware dichter beschouwd als de vertegenwoordiger van zijn volk en zijn leeftijd', *Nederlandsche Stemmen*, deel VI, 1838, 211.
- 22 M.E. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten, 1815-1865* (Amsterdam 1970) 399. Zie voor gehele brief: G. Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap*, deel II, C. Gerretson en A. Goslinga ed., Rijks Geschiedkundige Publicatiën nr. 58, *Briefwisseling*, deel I, 1808-1833 (Den Haag 1925) 694.
- 23 Zie over *Vriend des Vaderlands*: R. Aerts, *De Letterheren*, 46-47.
- 24 Van Hall, 'Inleiding op de Nederlandsche Stemmen'.
- 25 Deze getallen zijn afkomstig uit het dagboek van De Clercq en verschillende brieven tussen hem en Da Costa (aanwezig in het Réveilarchief Universiteitsbibliotheek Amsterdam). Het publiek waar De Clercq en Da Costa over spraken bestond waarschijnlijk voor een groot deel uit leesgezelschappen. Zo blijkt uit de administratie van de Middelburgse boekhandelaar Van Benthem, die gedurende zes jaar de verkoop in Zeeland regelde,

- dat twee leesgezelschappen de *Stemmen* bestelden; het Middelburgse gezelschap 'Nuttig en Aangenaam' tekende bij Van Benthem voor 1834 in, en het gezelschap 'Lectio ingenium et reficit', eveneens uit Middelburg, bestelde het tijdschrift voor het jaar 1836. Ook in Leiden werd er door een leesgezelschap op de *Stemmen* ingetekend. In de administratie van de boekhandelaar Herdingh is terug te vinden dat het Leidse leesgezelschap 'Miscens Utile Dulci' de *Stemmen* bestelde. Herdingh, die al lange tijd boeken van Da Costa en Bilderdijk uitgaf, had door zijn uitgave van de *Leidsche Studenten Almanak* veel contacten in de universitaire wereld en introduceerde de *Stemmen* waarschijnlijk in deze kringen. Het leesgezelschap 'Miscens Utile Dulci' had namelijk een academische achtergrond. Ook was het leesgezelschap nauw verbonden met de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, waarvan zowel Koenen als De Clercq prominente leden waren. Zie voor de administratie van boekhandelaar Van Benthem, Middelburg: Archief van de Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels (Universiteitsbibliotheek Amsterdam), toegangsnummer: B.B.e. 2-36-37, 'Particuliere kasboeken'.
- 26 Dagboek De Clercq, 1 mei 1835. Zie: A. Pierson, *Willem de Clercq naar zijn dagboek* (Haarlem 1888) 223.
 - 27 Dagboek De Clercq, 25 april 1835. Zie: A. Pierson, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, 221-223.
 - 28 Van Hall aan Koenen, 27 november 1834, Réveilarchief, verzameling Koenen, toegang A.
 - 29 Dagboek De Clercq, 25 april 1835. Zie: A. Pierson, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, 223.
 - 30 Koenen, 'Over de Catholijke Nederlandsche Stemmen', *Nederlandsche Stemmen*, deel II, 1834.
 - 31 De Clercq aan Groen, 5 februari 1835. Zie: M.E. Kluit, *Het protestantse Réveil, 1815-1865*, 410.
 - 32 Groen aan De Clercq, 15 februari 1835. Zie: Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap*, deel II 108.
 - 33 Zie: J.P. Hasebroek, *Christelijke liederen van H.J. Koenen* (Amsterdam 1879).
 - 34 Zie: Da Costa, 'Een woord betreffende twee godgeleerde tijdschriften in ons vaderland', *Nederlandsche Stemmen*, deel V, 1837.
 - 35 J. Bosch, *Figuren en aspecten uit de eeuw der Afscheiding*, 66.
 - 36 Zie hiervoor: T.J. Kerpel, *De Waarde van het woord. Een historische lijn in 150 jaar christelijke journalistiek* (Groningen 1974).
 - 37 'Woensdagavond, Stemmenavond' staat in De Clercqs dagboek. De redactie kwam dus meestal woensdag samen.
 - 38 Voor de verhoudingen binnen de redactie zie de ongepubliceerde doctoraalscriptie: W. de Koningh, *Het aandeel van Willem de Clercq in de Nederlandsche Stemmen* (Amsterdam 1937). Aanwezig in het Réveilarchief. Zie ook: Da Costa aan De Clercq, 2 februari 1835, Réveilarchief, verzameling De Clercq, toegang F, brief 546.
 - 39 In het Réveilarchief, map F LXI, verzameling De Clercq, bevinden zich enkele handgeschreven stukken van De Clercq waaruit deze methode blijkt. Ook in de brief van Da Costa van 2 februari 1835 wordt de methode genoemd. Zie verder voor de omschrijving van de werkwijze: W. de Koningh, 'Enkele mededelingen over de verhoudingen in de redactie van het tijdschrift: Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschieden- Letterkunde', *Achtste jaarverslag van de stichting Réveilarchief* (Amsterdam 1937).
 - 40 Zie over deze regeling het dagboek van De Clercq van 26 april 1834, Réveilarchief, verzameling De Clercq, toegang F XXI, particuliere aantekeningen 1834.
 - 41 R. Aerts, *De Letterheren*, 63, en G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Den Haag 1995) 178-183.
 - 42 Dagboek Willem de Clercq, 22 maart 1834, overgenomen uit: A. Pierson, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, 210.
 - 43 Zie voor de breuk in de vriendschap tussen Da Costa en De Clercq: O.W. Dubois, *Een vriendschap in Réveiling. De omgang tussen Isaac da Costa en Willem de Clercq* (Heerenveen 1997) 193-234. Voor het citaat: dagboek De Clercq, 12 juni 1834, Réveilarchief, verzameling De Clercq, toegang F XXI, particuliere aantekeningen 1834.
 - 44 Van Hall aan Koenen, 27 november 1834. Overgenomen uit: W. de Koningh, 'Enkele

- mededelingen', 11-16.
- 45 Dagboek De Clercq, 4 juni 1834, Réveilarchief, verzameling De Clercq, toegang F XXI, particuliere aantekeningen 1834.
- 46 Da Costa aan De Clercq, 21 juli 1834, Réveilarchief, verzameling De Clercq, toegang F, brief 477a.
- 47 Koenen aan De Clercq, 1835, Réveilarchief, verzameling De Clercq, toegang F, brief 71.
- 48 Groen aan De Clercq, 8 november 1835. Zie: G. Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap*, deel III 94.
- 49 De Clercq aan Groen, 24 mei 1836. Zie: G. Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap*, deel III 162.
- 50 Dagboek De Clercq, 1 juni 1836, Réveilarchief, verzameling De Clercq, toegang F XXII, particuliere aantekeningen 1836.
- 51 Dagboek De Clercq, 6 april 1836, Réveilarchief, verzameling De Clercq, toegang F XXII, particuliere aantekeningen 1836.
- 52 Ibidem. Zie ook: M.E. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865*, 406.
- 53 De Clercq aan Groen, 7 juli 1836. Zie: G. Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap*, deel III 170.
- 54 De Clercq aan Da Costa, 8 juli 1836, Réveilarchief, verzameling Da Costa, toegang H VII.
- 55 De Clercq aan Groen, 7 april 1837. Zie: Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap*, deel II 194.
- 56 Dagboek De Clercq, 22 juni 1837, Réveilarchief, verzameling De Clercq, toegang F XXIV.
- 57 Dit boek bleek geschreven te zijn door Zacharias van der Veen, arts en redactielid van *De Reformatie*, en J.H. den Ouden, uitgever en nota bene schoonvader van Van Peurseem.
- 58 De Clercq aan Da Costa, 11 februari 1838, Réveilarchief, verzameling De Clercq, toegang F, brieven.
- 59 C.E. te Lintum, *Willem de Clercq. De mensch en zijn strijd* (Utrecht 1938) 101.
- 60 G.J. Johannes, 'Infrastructuur en Verlichtingscultuur', *BMGN* (1996) 150-166.
- 61 Zie voor dit citaat over de *Stemmen: Gedenkschriften van eenen student*, 1838, 33-34.
- 62 De Clercq, 'De ware dichter beschouwd als de vertegenwoordiger van zijn volk en zijn leeftijd', 210-214.
- 63 W.J.C. Buitendijk, 'De Jonge Da Costa, Romanticus in de Biedermeiertijd', *Aspecten van het Réveil. Opstellen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting Het Réveil-archief* (Kampen 1980) 53-73.